

ВИМІРИ МОРАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В ІСПАНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ НА МЕЖІ XIX – XX СТ.

THE DIMENSIONS OF HUMAN MORALITY IN SPANISH PEDAGOGICAL THOUGHT AT THE TURN OF THE XIX – XX CENTURIES

У статті здійснюється аналіз проблеми моральності людини в іспанській педагогічній думці на межі XIX – XX ст. Показано, що іспанські педагоги феномен моральності людини досліджували у трьох вимірах – аксіологічному, гносеологічному, праксеологічному. В аксіологічному вимірі моральність людини інтерпретувалася як необхідна умова досягнення «тимчасового» (земного) і «вічного» (небесного) щастя. У гносеологічному вимірі моральність людини – індикатор розвинутої у неї моральної свідомості – здібності розрізняти добро і лихо, добротність і порок, святість і згріховність. У праксеологічному вимірі моральність людини – вільне вчинення добрих справ, що включає свідоме виконання людиною моральних обов'язків перед Богом, перед іншими людьми, перед собою.

У трактуванні концепту «моральність людини» іспанські педагоги на межі XIX – XX ст. ні на йоту не відступали від християнської етики. Розкриття феномена моральності людини вони вели за такими параметрами: цільове призначення, ціннісні сенси, сутнісні ознаки, змістовні елементи. У працях іспанських педагогів Р. Руїса Амадо, Л. Паррала Крістобалья, П. Креспі, А. Хімено, С. Пуейо Саламеро, П. Відалья Хіменеса, Р. Дієса, Л. Морено Бустаманте, К. Йєвеса, Х. Андреу та інших було висвітлено різні аспекти проблеми моральності людини, роз'яснено суб'єктивні позиції стосовно феномена моральності, запропоновано тлумачення понять «добро», «лихо», «добротність», «порок», «обов'язок».

Велике значення у формуванні моральності людини іспанські педагоги на межі XIX–XX ст. відводили справі морального виховання. Саме під проводом добре організованого морального виховання (насамперед в освітніх установах) можуть розвинутися моральні здібності людини, дані їй від природи. Розуміння того, яким чином має бути організований цей педагогічний процес, не було можливим поза осмисленням феномена моральності людини у розмаїтті його вимірів. Іспанські педагоги сходилися на тому, що моральне виховання лише допомагає розкритися моральності особистості – властивості, притаманній людській істоті від народження. Воно є тим обов'язковим механізмом, який приводить цю властивість у дію, даючи людині змогу осягати «вічний» смисл життя.

Ключові слова: іспанська педагогічна думка, іспанські педагоги, моральність людини, аксіологічний вимір, гносеологічний вимір, праксеологічний вимір, добротність, обов'язок, моральне виховання.

The problem of human morality in Spanish pedagogical thought at the turn of the XIX and XX centuries has been analyzed in the article. It is shown that Spanish teachers studied the phenomenon of human morality in three dimensions – axiological, gnoseological and praxeological. In the axiological dimension, human morality was interpreted as a necessary condition for achieving “temporal” (earthly) and “eternal” (divine) happiness. In the gnoseological dimension, human morality was understood as an indicator of a person’s developed moral consciousness – ability to distinguish between good and evil, virtue and vice, holiness and sinfulness. In the praxeological dimension, human morality was explained as the free performance of good deeds, including the conscious fulfillment by person of moral responsibilities – to God, to other people, to herself.

In interpreting the concept “human morality” Spanish teachers at the turn of the XIX and XX centuries did not depart from Christian ethics in anything. The disclosure of the human morality phenomenon in Spanish pedagogical thought at the turn of the XIX and XX centuries was carried out according to such parameters as target purpose, value meanings, essential features, significant elements. In the works of Spanish educators R. Ruiz Amado, L. Parral Cristobal, P. Crespi, A. Jimeno Caridad, S. Pueyo Salameiro, P. Vidal Jimenez, R. Diez, L. Moreno Bustamante, C. Yeves, J. Andreu Folch and others various aspects of the problem of human morality were covered, subjective positions concerning the morality phenomenon were explained, interpretations of the concepts “good”, “evil”, “virtue”, “vice”, “responsibility” were proposed.

Great importance in the formation of human morality was given by Spanish teachers at the turn of the XIX and XX centuries to matter of moral education. It is under the guidance of well-organized moral education (especially in educational institutions) moral abilities of a person, given by nature, can develop. Understanding how this pedagogical process should be organized did not seem possible outside knowing of the human morality phenomenon in the diversity of its dimensions. Spanish educators agreed moral education only helps to reveal the personality morality – the property inherent in the human being from birth, but moral education is the obligatory mechanism what drives this prosperity, allowing a person to comprehend the “eternal” meaning of life.

Key words: Spanish pedagogical thought, Spanish teachers, human morality, axiological dimension, gnoseological dimension, praxeological dimension, virtue, responsibility, moral education.

УДК 37.034(460)«18/19»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/31-1.2>

Зайченко Н.І.,
докт. пед. наук,
професор кафедри загальної
та прикладної психології
Приватного вищого
навчального закладу
«Інститут екології економіки і права»

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Розвинення моральності людини – одне із найважливіших завдань морального (і духовного) виховання, які розв'язувалися в іспанській педагогіці на межі XIX – XX ст. У тогочасній іспанській педагогічній думці поняття «моральність» визначалося по-різному. Зде-

більшого обґрунтовувалася ідея про те, що людина народжується із задатками до моральності – моральними здібностями, а для їхнього розвитку необхідний цілеспрямований педагогічний вплив.

Моральність людини іспанські педагоги окреслювали не як статичну характеристику, щось

одного разу й назавжди задане, а як динамічну, змінювану, процесуальну характеристику. Моральність людини потребує постійного удосконалення, величезної праці самої особистості, її значних духовних зусиль.

Перше питання, яке розглядали іспанські педагоги на межі XIX – XX ст. стосовно моральності людини, навіщо, заради чого її необхідно цілеспрямовано розвивати й удосконалювати. Тим самим задавався пошук ціннісно-смыслових значень моральності людини (аксіологічний вимір). Інше питання – чи досить для виявлення моральності людини знання про мораль? В іспанській педагогічній думці на межі XIX – XX ст. це питання при визначенні змісту морального виховання було найбільш дискусійним.

Виховання моральності людини насамперед могло здійснюватися шляхом навчання моральних приписів, постулатів і правил. А от яким чином людина скористається здобутим знанням про мораль? Як її можна навчити жити добродібно? Тут починалася та проблемна зона, у площині якої окреслювалися сутнісні ознаки моральності (гносеологічний вимір). Питання про те, як має визначатися моральність людських вчинків, які вкладається у зміст поняття «добродібна поведінка», відкривали поле для роздумів про діяльну сторону моральності (праксеологічний вимір).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію іспанської педагогічної думки на межі XIX – XX ст. досліджували науковці Б. Делгадо Кріадо (B. Delgado Criado), А. Капітан Діас (A. Capitan Diaz), В. Гарсія Оз (V. Garcia Hoz), А. Голіно Каррільо (A. Golino Carrillo), Х. Руїс Берріо (J. Ruiz Berrio), Х. Геренья (J. Guereña), А. Тіана Феррер (A. Tiana Ferrer), О. Негрін Фахардо (O. Negrin Fajardo), А. Віньяо Фраго (A. Viñao Frago), Р. Вальс Монтес (R. Valls Montes), М. Пуельєс Бенітес (M. Puelles Benitez) та інші.

Окремі аспекти проблеми морального виховання в Іспанії на межі XIX – XX ст. висвітлено у працях сучасних дослідників А. дель Мораль Віко (A. del Moral Vico), Х. Фернандеса Сорії (J. Fernandez Soria), М. Віко Монтеоліви (M. Vico Monteoliva), І. Паласіо Ліс (I. Palacio Lis) та інших.

Мета статті – вивчити, яким чином розумівся і тлумачився в іспанській педагогічній думці на межі XIX – XX ст. феномен моральності людини; проаналізувати інтерпретації цього феномена іспанськими педагогами в аксіологічному, гносеологічному, праксеологічному вимірах.

Виклад основного матеріалу. Славний педагог Р. Руїс Амадо (Ramon Ruiz Amado), представник католицького напрямку іспанської педагогічної думки межі XIX – XX ст., стверджував, що «моральність – це якість, властива людським вчинкам; отже, морального вчинку немає там, де

людина не діє вільно по совісті» [1, с. 49]. Для того, щоб вчинки людини з точки зору моралі були добрими, не досить зовнішніх умов, має бути внутрішній дух, спрямований на досягнення моральної мети [1, с. 49–50].

Барселонський педагог-богослов С. Пуейо Саламеро (Sebastian Pueyo Salamero) наголошував: «Моральність людських вчинків полягає у відповідності або невідповідності вічному закону – Божій волі. Для чинення моральної дії необхідно поєднання розуму і волі, перший – бачитиме мету дії, інша – слугуватиме її справжньому виконанню» [2, с. 205].

У підручнику для молодших школярів, написаному наприкінці 1890-х років педагогом К. Йєвесом (Carlos Yeves), зазначалося, що людські вчинки за критерієм моральності поділяються на добрі і погані; добрі вчинки – ті, які відповідають закону Божому, погані – ті, які йому не відповідають. Найважливіша моральна проблема для людини – відрізнити добро від лиха. Далі дослівно за текстом: «Що розуміється під добром? Добро – це усе, що Бог послав нам. А лихо? Усе, що Бог заборонив нам. Що означає вчиняти добре? Дотримуватися добродібності» [3, с. 20].

В аксіологічному вимірі моральність людини іспанські педагоги на межі XIX – XX ст. інтерпретували як шлях досягнення «тимчасових» і «трансцендентальних» цілей. Знання моральних норм, приписів і максимум, дотримання моральних добродібностей, виконання моральних обов'язків – необхідні умови для здійснення земного життєвого шляху людини. Цей шлях є обмеженим у часі, завершуваним. Ним вимірюється досконала реалізація людського (доленосного) призначення, заради якого Бог привів людину у земний світ. Моральність людини у «тимчасовому» модусі буття – повне провадження власною свободою волею Божого задуму, відповідно до якого людина як найвище Боже творіння постійно прагнути до удосконалення, чим заслуговуватиме право на Божу благодать – «небесний рай» або «вічне щастя».

На думку іспанських педагогів межі XIX – XX ст., найголовніша цінність моральності людини – у досягненні щастя «тимчасового» і «вічного». У підручнику П. Відаля Хіменеса (Prudencio Vidal Jimenez), призначеному для навчання моралі учнів початкових шкіл, червоною ниткою проходила думка про необхідність постійного спрямування людини на добрі діяння для «спокою у цьому житті і щастя в іншому». Щастя полягає у тому, щоб робити якомога більше добра і не допускати лиха. Добродібна поведінка людини сприятиме досягненню щастя не лише у цьому житті, але й в іншому. Особистість має діяти відповідно до того, як вимагає її свідомість, а свідомість виникає тоді, коли мораль впливає на вчинки

людини. «Щоб досягти повного щастя, необхідно мати живу і чисту віру, а це означає цілковите слідування істинам християнської релігії, точне виконання її правил, ставлення із великим презирством до порушення традицій і безбожжя», – переконував педагог [4, с. 201].

Про те, що моральність людини – підґрунтя для досягнення трансцендентальних цілей, йшлося у педагогічній праці викладача етики А. Хімено (Antonio Jimeno Caridad). Педагог вказував, що «остання мета – це досягнення вищого щастя людиною» і що «усі зусилля людини у земному житті мають спрямовуватися до останньої мети» [5, с. 26].

Видатний іспанський педагог Л. Парраль Крістобаль (Luis Parral Cristobal) вважав моральність людини її основним орієнтиром по життю. Людина завжди має пам'ятати, що є «тимчасові» блага і є «вічні». «Тимчасові» блага можуть бути матеріальними (багатство), розумовими (талант, освіта), моральними (характер, милосердя, набожність). Вони супроводжують земне життя людини, необхідні їй у земному житті, однак вони – лише засоби для досягнення «вічних» благ [6, с. 120].

Ціннісне значення моральності людини обґрунтовував і педагог Р. Руїс Амадо (Ramón Ruiz Amado). На його думку, творення людини як істоти моральної є сенсом виховання. Він писав: «Її [дитини] виховання, її моральне виробництво досягається у меті, про яку ми сказали: щоб вона була щасливою, її намагаються зробити доброю; це є основна мета виховання. Для того, щоб вона була щасливішою за своїх батьків, її прагнуть зробити кращою за них; це є творення прогресивного елемента» [1, с. 30]. Моральність людини має і суспільно значущий сенс. «Там, де відсутня моральність у домінуючому ідеалі суспільства і виховання, не можлива гармонія суспільних відносин, а отже громадянське процвітання і індивідуальне міцне щастя», – робив висновок педагог [1, с. 35].

У *гносеологічному* вимірі моральність людини іспанські педагоги на межі XIX – XX ст. розглядали як результат правильно сформованої моральної свідомості, що дозволяє особистості не лише розрізняти добре і погане, добродіє і порочне, святе і гріховне (відповідно до християнської доктрини) та розмірковувати і судити про це, але й слідувати за власними вчинками, розуміти відповідальність за свої дії; як умова освоєння і зміни світу, адже моральність – це насамперед ставлення людини до навколишнього, і якщо це ставлення буде не добродієм, людина своїми діями спричинятиме руйнацію довкілля і порушуватиме той порядок, за яким соціум організований.

Педагог Е. Санс Ескартін (Eduardo Sanz u Escartin) висловлював думку про те, що зміцнення духу особистості потребує не лише роз-

винення розуму, але й формування моральної свідомості. «Не так важливо пізнавати багато, як пізнавати правильно. У навчальних предметах необхідно більше дбати про якість, ніж про кількість. Наука, яка не покращує наших прихильностей, яка не озброює нас для боротьби за життя, яка не направляє нас до добра, є наукою фальшивою і пагубною. Не є, як зазвичай вірять, народи сильніші тим, що багато освічені, але є сильніші тим, що краще освічені. Ця якість освіти визначається не лише правильним спрямуванням пізнання, розуміння, гармонії теорії та практики, але й морального елемента, який уможливорює перетворення знання на дію, особистого інтересу – на обов'язок», – зазначав педагог [7, с. 9].

У педагогічній праці П. Креспі (Pedro Crespi) обґрунтовувалося значення розвинення моральної свідомості у формуванні особистості. Моральна свідомість людини – це її «внутрішній голос, який постійно наполягає на необхідності виконання моральних обов'язків» [8, с. 58]. Моральна свідомість людини розвинеться поступово під впливом умов навколишнього середовища і дасть їй змогу відділяти добре від поганого, добродіє від порочного [8, с. 58].

Педагог-богослов С. Пуейо Саламеро (Sebastian Pueyo Salamero) зазначав про те, що моральність людських вчинків визначається відповідно до узгодження їх із вічним законом – Божою волею, який людина має пізнати. Зовнішнім регулятором людських вчинків є закон, внутрішнім – совість. Совість – «практичне судження розуму про добро чи лихо вчинку, який необхідно зробити або ж не допустити у певних обставинах, у які потрапив індивід» [2, с. 208].

В іспанській педагогічній думці на межі XIX – XX ст. захищалася ідея про те, що моральність людського вчинку має включати до свого змісту і добродієність помислу, задуму або наміру вчинити саме такі дії, які спричинять добро. Добродієність – «звичка душі, яка схиляє людину вчинити добре» або ж «звичай вчинити відповідно до порядку, встановленого Богом» [2, с. 220–221].

У праці Е. Рейга (Enrique Reig u Casanova) добродієність визначалася як «звичка або незмінні воля і намір чинити добро заради Бога» [9, с. 171]. У підручнику П. Відаля Хіменеса (Prudencio Vidal Jimenez) поняття «добродієність» роз'яснювалося як прагнення робити добро ближнім без особистого інтересу від цього. «Найважливіша, найвеличніша і найвища умова з усіх, які людина може мати на землі, – це умова бути добродієною, оскільки із добродієністю ми виконуємо наші обов'язки й таким чином стаємо і причиною справжніх заслуг, і основою нашого щастя. Добродієність не лише дає нам змогу здобути щастя і безсмертну славу в іншому житті, але й слугує тому, щоб наше життя було сповнене честі

і користі, спокою і того щастя, яке можливе тут, на землі», – наголошував П. Відаль Хіменес [4, с. 29].

Педагог К. Йєвес (Carlos Yeves) у своєму підручнику наводив такий текст під назвою «Доброчесність і порок»: «Що є доброчесність? Звичка чинити добре. Де бере своє походження доброчесність? Здебільшого – у Божій любові. Як розвинути доброчесність? Пробуджуючи бажання вчиняти добре, докладати зусиль і слідувати тому, до чого схиляє дух; згодом чинити добро стане легко, до прагнення досягати мети додасться звичка. У чому дієвість доброчесності? У духовному спокої, який забезпечує щастя. Що є порок? Звичка вчиняти погано. У чому відмінність поганого вчинку від пороку? У тому, що він – один, а порок – це низка поганих вчинків. Як виникає порок? Піддаючись бажанню задовольняти свої пристрасті або спрямовуючи на це свої наміри, людина легко потрапляє у течію власних бажань і набуває звички вчиняти погано. Що спричиняє порок? Душевний неспокій, докори совісті, велике нещастя, усіякі страждання в житті й у вічності» [3, с. 22–23].

Спираючись на зміст іспанських підручників із моралі, виданих у 1890-1910-х роках, можна судити про те, що розуміння моралі учнями і студентами передбачало усвідомлення її як «абсолютної істини» з чітким розмежуванням доброго і лихого, святого і грішного, дозволеного і недозволеного (за законом Божим). Основна ідея засвоєння моралі вихованцями: чинення добра – правильний шлях виконання людського призначення на землі, яке реалізується вільною волею людини за задумом Божим; цей шлях – духовний, він не можливий без спрямованості людського духу (живої субстанції) на світоперетворення.

У *праксеологічному* вимірі моральність людини окреслювалася в іспанській педагогічній думці на межі ХІХ – ХХ ст. насамперед як чинення моральних дій або добрих справ, як виконання моральних обов'язків, як добродійне поведіння людини у соціумі. На думку педагога Р. Дієса (Rodrigo Diez), «будь-який вільно здійснюваний людський вчинок є добрим чи поганим із позиції моралі» [10, с. 303]. Моральний вчинок – це завжди вільне діяння людини, але він має повністю відповідати волі Божій, бути добрим, як його замислив Бог [10, с. 304].

Видатний іспанський педагог П. де Алькантара Гарсія (Pedro de Alcantara García) стверджував, що воля – це «найвища моральна здібність», «практична духовна здібність» [11, с. 137]. Людська воля як форма діяльності має певні модуси спрямування духу, зокрема, такими модусами виступають свобода діяння та звичка. Свобода у такому випадку розуміється у значенні моральному, як усвідомлення людиною себе та володіння собою. Без такої свободи людина перетворюється на свавільну та капризу істоту [11, с. 138].

Викладач педагогіки і педагог-теоретик П. Креспі (Pedro Crespi) називав волю «єдиною моральною здібністю», «здібністю направляти нас до добра за свідомим розумінням» [8, с. 56].

Уже зі школи початкового навчання дитина мала опановувати, яким є моральний обов'язок і яким чином його необхідно виконувати. Педагоги окреслювали чотири групи моральних обов'язків, про які змалку мали пам'ятати вихованці: обов'язки людини перед Богом; обов'язки перед собою; обов'язки перед іншими людьми; обов'язки, пов'язані зі справою або професією. Основними моральними обов'язками людини перед Богом є «поклоніння, вдячність, страх, довіра, віра, надія і любов» [3, с. 23].

Педагог Л. Морено Бустаманте (Luis Moreno Bustamante) називав моральні обов'язки людини перед Богом «релігійними», оскільки вони ґрунтуються на релігійних доброчесностях любові-милосердя, віри та надії [12, с. 374–375]. Педагог Т. Ромеро де Кастилья (Tomas Romero de Castilla) вказував, що «обов'язок – це будь-яка діяльність або бездіяльність, приписана природним законом» [13, с. 107].

Стосовно моральних обов'язків перед Богом він окреслював групу «теоретичних» обов'язків, які людина має виконувати «за розумінням». Йдеться як про обов'язки набувати знання про Бога та його властивості; так і про групу «практичних» обов'язків, які проваджуються людиною «за почуттям і волею», наприклад, поклоніння Богові, моління [13, с. 113–114].

Моральні обов'язки людини перед собою – це насамперед уважне ставлення до власної душі, до її здібностей відчувати, думати й воліти. Важливо дотримуватися естетичної та моральної культури у житті. Людина має піклуватися і про власну розумову культуру, не лише удосконалювати здібність спрямовувати свій розум на пізнання істини, але й обходити усе, що може призвести до хиб, несприятливим чином вплинути на неї [12, с. 395].

Педагог Х. Андреу (Jose Andreu у Folch) зауважував, що обов'язки людини перед собою – це «обов'язки стосовно власної душі і тіла». Людина має піклуватися про власну душу, розвивати розум шляхом здобування нових знань, удосконалювати волю. Обов'язки перед ближніми ґрунтуються на трьох заповідях Закону Божого: «люби ближнього як самого себе; вчиняй з іншими так, як хочеш, щоб вчиняли з тобою; не роби іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі» [14, с. 94–95].

Стосовно інших людина має діяти із милосердям, справедливістю та ввічливістю. Обов'язки перед суспільством становлять велику групу моральних обов'язків і розподіляються на обов'язки перед подружжям, батьками, дітьми, вчителями, учнями, господарями, слугами, управителями, підлеглими. Так, управитель зобов'язаний

«ставитися до підлеглих із доброзичливістю; здійснювати керівництво справедливо; слідкувати за суспільним порядком; заохочувати розвинення наук і мистецтв; дбати про повагу до законів і про їх дотримання» [14, с. 98]. Підлегли (громадяни) мають «дотримуватися законів, встановлених цивільною та церковною владою, і виконувати їх положення; сплачувати податки державі зі своїх доходів; власним життям за потреби захищати батьківщину» [14, с. 99].

Навчання моралі учнів мало включати і вивчення певних постулатів і прислів'їв. Наприклад: «Той, у кого довгий язик, із часом тяжко кається» [4, с. 19]; «Ледарство живить порок і веде у безодню» [4, с. 37]; «Голос совісті – це голос провидіння» [4, с. 45]; «Хочеш бути вільним – не допускай боргів» [4, с. 51]; «Час – великий скарб, він цінніший за золото» [4, с. 63]; «Заздрість гнітить людину більше, ніж змагальність надихає» [4, с. 69]; «Милосердя – дар неба, джерело, з якого випливають усі великі справи» [4, с. 78]; «Жадоба – гріх, який із доброї людини робить погану» [4, с. 83]; «Коли мало тканини, треба шити короткий плащ» [4, с. 124]; «Нині ткач, завтра – коваль, а післязавтра – прошак» [4, с. 137]; «Той, хто збирається полювати на двох птахів, жодного не піймає» [4, с. 138]; «Простити кривдника – найкраща помста» [4, с. 194].

Висновки. Проблема моральності людини набула широкого висвітлення в іспанській педагогічній думці на межі XIX – XX ст. Якщо залишити осторонь усі розбіжності педагогів у тлумаченні концепту «моральність людини», можна звести його до такої формули: моральність людини – це діяння, здійснювані свobodною волею людини за добросердечним помислом, спрямовані на звершення добра. Щонайменше три складники мають бути у наявності для досягнення моральності як стійкої якості особистості: 1) воля людини чинити добрі діяння, оскільки моральність заснована на розумній і вільній природі людини; 2) задум, який передбачає настання таких наслідків діяння, які розцінюються як добро відповідно до закону Божого; 3) саме діяння, результатом якого має стати добро.

Три виміри моральності людини (аксіологічний, гносеологічний, праксеологічний) дозволяють уявити цей феномен не лише у планіметричному, а й у стереометричному огляді. Людина за своєю природою (як її замислив Бог) схильна до чинення моральних дій. У процесі пізнання закону Божого особистість навчається розпізнавати добро і відділяти його від лиха. У своєму прагненні до Божої благодаті і вільному свідомому прийнятті волі Божої вона плекає думки про добросердечні способи життєустрою. Для здобуття «вічного» щастя (заради Бога) вона спрямовується на «тимчасові» (заради спільноти) добрі вчинки.

В іспанській педагогічній думці на межі XIX – XX ст. стосовно феномена моральності людини виявляються такі сенси: ірраціональний – людина усіма своїми добрими справами обов'язково заслужить право на «вічність»; раціональний – індивідуальне життя у людській спільноті вимірюється моральними діяннями людини; гуманістичний – особистість не може здобути щастя (добро, свободу, благодать, смисл) без звершення людських (моральних) вчинків. Саме моральність дозволяє людині у земному світі розкрити людське у собі і повністю втілити його у діяннях із удосконалення навколишнього, тим самим осягаючи «вічний» смисл життя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ruiz Amado R. La educacion moral. Barcelona : Libreria Religiosa, 1913. 574 p.
2. Pueyo Salamero S. Lecciones de religion y moral. Barcelona : Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1911. 340 p.
3. Yeves C. Mentor de los niños. Coleccion de tratados para la primera enseñanza. Madrid : Libreria de Hernando y C., 1898. 256 p.
4. Vidal Jimenez P. La aurora de la niñez. Libro moral de lectura para niños y niñas. Guadalajara : Establecimiento Tipografico de Antero Concha, 1908. 210 p.
5. Jimeno Caridad A. Nociones de Etica. Zamora : Imp. de Enrique Calamita, 1901. 160 p.
6. Parral Cristobal L. Teoria completa de la educacion para los maestros y maestras. Valladolid : Imp. y Libr. Nacional y Extranjera de Andrés Martín, 1900. 158 p.
7. Sanz y Escartin E. La educacion moral. Madrid : Imprenta de E. Raso Lopez, 1910. 60 p.
8. Crespi P. Nociones elementales de Pedagogia o principios de educacion y metodos de enseñanza segun el programa de esta asignatura en la Escuela Normal de Maestros de Baleares. Palma : Establecimiento tipografico de Juan Colomar y Salas, 1891. 206 p.
9. Reig y Casanova E. Elementos de religion y moral. Palma : Tip. de la Viuda e Hijo de Juan Villalonga, 1893. 427 p.
10. Diez R. Elementos de religion y de moral para uso de los alumnos de segunda enseñanza y utilidad de toda clase de personas. Salamanca : Imprenta de Calatrava, 1895. 434 p.
11. Alcantara Garcia P. Tratado de Pedagogia. Madrid : Saturnino Calleja, 1896. 440 p.
12. Moreno Bustamante L. Curso de psicologia, logica y filosofia moral. Logroño : Imp. y Lib. de D. Ricardo M. Merino, 1892. 464 p.
13. Romero de Castilla T. Elementos de filosofia moral para uso de los alumnos del Instituto de esta provincia. Badajoz : Imprenta y Encuadernacion La Minerva Extremefia, 1893. 232 p.
14. Andreu y Folch J. Historia Sagrada, Religion, Moral y Urbanidad. Nociones de estas asignaturas para los niños que concurren a las escuelas de primera enseñanza. Barcelona : Imprenta y Libreria de Montserrat, 1901. 111 p.